

प्रकरण ३- आर्थिक राष्ट्रवाद

प्रास्ताविक :

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या माध्यमातून इंग्रजांनी भारतावर १९व्या शतकाच्या सुरुवातीला आपले प्रभुत्व प्रस्थापित केले. ब्रिटिशांनी भारतावर टप्प्याटप्प्याने वर्चस्व कसे प्रस्थापित केले. संधी मिळेल त्याप्रमाणे घोरणात कसे बदल केले. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आपली पकड कशी बसविली याचा अभ्यास भारतीय राष्ट्रवादाच्या जाणीवेतून करणे गरजेचे आहे. भारतीय स्वातंत्र्य लढा हा केवळ ब्रिटिश सत्तेविरुद्धचा संघर्ष नसून, वसाहतवाद व साम्राज्यवादाविरुद्धचाही होता हे लक्षात येते. ब्रिटिशांनी भारताबद्दल असे उद्गार काढले होते की, 'भारत म्हणजे ब्रिटिश राजमुकुटातील तेजस्वी हिरा' ब्रिटिश साम्राज्याच्या गरजा भागवणारी वसाहत म्हणून इंग्रजांनी भारतीय वसाहतीकडे पाहिले होते. केवळ पैसे मिळविणे, नफा मिळविणे, हा ब्रिटिश सत्तेचा प्रमुख उद्देश होता. लॉर्ड कर्झनने म्हटले होते की भारत हा ब्रिटिश साम्राज्याचा कणा आहे. दूसरी वसाहत आपण गमावली तर आपले फारसे बिघडणार नाही. परंतु भारत ही वसाहत गमावली तर आपल्या साम्राज्याचा सूर्य मावळेल.

भारतातील ब्रिटिश सत्ता ही खऱ्या अर्थाने व्यापारी व वसाहतवादी सत्ता होती. त्यांना या देशातून फक्त संपत्ती हवी होती. त्यामुळे त्यांनी तशा प्रकारची धोरणे अंमलात आणली. इंग्लंडमधील औद्योगिककरणाचे संरक्षण करण्यासाठी भारतीय उद्योगधंद्याचा हास झाला पाहिजे ही त्यांची पहिली भूमिका होती. शेतीतून अधिकाधिक महसूल जमा झाला पाहिजे हा त्यांचा दूसरा हेतू होता. त्यासाठी जकात विषयक धोरण, शेतकऱ्यांचे बदलचे धोरण ब्रिटिशांनी त्यांच्या व्यापाराला पूरक व भारतीय अर्थव्यवस्थेला मारक असे ठेवले. त्यामुळे व्यापार, उद्योग व राजकीय वर्चस्व या तिन मार्गांनी भारतातील संपत्तीचे निःसारण इंग्लंडकडे होऊ लागले.

ब्रिटिशांचे भारतातील साम्राज्यवादी स्वरूप पूर्वीच्या साम्राज्यवादापेक्षा भिन्न होते, ब्रिटिशांनी आपल्या मायभूमिच्या हितासाठी भारताचे सर्व प्रकारचे शोषण केले. त्यात आर्थिक शोषणातून भारतीय संपत्तीचा ओघ प्रचंड प्रमाणात ब्रिटिशांमध्ये जाऊ लागला. आयातीपेक्षा निर्यात अधिक असलेला भारत ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणामुळे निर्यातीपेक्षा आगात अधिक करू लागला. त्याचे अत्यंत वाईट परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झाले. म्हणूनच या घटकात ब्रिटिश सत्तेची आर्थिक धोरणे व त्याचा राष्ट्रवादाच्या विकासावर झालेला परिणाम पहाणे गरजेचे आहे.

ब्रिटिशांचे भारतातील आर्थिक धोरण

नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या दृष्टीने भारत हा संपन्न देश असल्यामुळे १५व्या शतकापासूनच भारतात युरोपीयन डच, फ्रेंच व इंग्रज व्यापारासाठी भारतात आले. इंग्रजांनी व्हिकटोरिया राणीकडून भारतात व्यापारासाठी परवानगी मिळविली. त्यामुळे २१५ व्यापारी १५ वर्षांच्या व्यापाराच्या कराराने भारतात आले. त्यांनी भारतात हळूहळू व्यापारी सत्ता निर्माण करण्याच्या दृष्टीने पावले टाकली. इ.स. १७५७ ते १८५७ या काळात त्यांना भारतात सत्ता प्रस्थापित करण्यात यश आले.

उद्योग व व्यापार आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदल

ब्रिटिशांच्या उद्योग व व्यापार धोरणामुळे १८ व्या शतकापासून भारतीय अर्थव्यवस्थेत अनेक बदल होत गेले. ब्रिटिश पूर्व काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेचे मुख्य वैशिष्ट्ये खेड्याचे आर्थिक स्वावलंबन हे होते. मीठ व लोखंड सोडून खेड्यातील उद्योग खेड्यातील गरजा पूर्ण करू शकत होते. खेड्यात मोठ्या प्रमाणात हस्तोद्योग होते. त्यांचा शेतीशी समन्वय होता. भारतातील हस्तकला संपूर्ण जगभर प्रसिद्ध होती. सुतीकापड, रेशमी कापड, गालीचे, शाली बांना परदेशात खूप मागणी होती. दागिने, मांडी, हस्तीदंताध्या वस्तू, शखे, जहाजे इत्यादी उद्योग प्रसिद्ध होते. भारतीय नागरी अर्थव्यवस्था त्यामुळे सुदृढ होती. परंतु ब्रिटिशांच्या आगमणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत बदल होत गेले.

१. भारतीय हस्तोद्योगांचा हास :

एकोणिसाव्या शतकात औद्योगिक क्रांतीमुळे इंग्लंडमध्ये कारखानदारी वाढली होती. विशेषतः कापड उद्योगात उत्पादन खूप वाढले होते. त्यासाठी त्यांना मोठी बाजारपेठ आवश्यक होती. इंग्लंडमधील इतर कारखानदार व्यापारांना सुद्धा भारतात सवलती हव्या होत्या. म्हणून १८१३ मध्ये ब्रिटिश सरकारने मुक्त व्यापार धोरण सुरू केले. परिणामी इंग्लंडमधील यंत्रनिर्मित माल मोठ्याप्रमाणावर भारतात घेऊ लागला. भारतीय मालाच्या किंमतीच्या तुलनेत हा माल स्वस्त होता. त्यामुळे भारतीय कुटीर उद्योगांचा हास झाला. इ.स. १८५० पर्यंत आपल्या वसाहतीतील उद्योगधंदे विकसित होऊ नयेत, हे तत्व ब्रिटिशांनी समोर ठेवले. त्यामुळे भारतीय विणकर, कारागीर व इतर व्यावसायिक यांचे धंदे बंद पडून उपजीविकेचे साधन नष्ट झाले. ढाका, मुर्शिदाबाद, पाटणा यासारखी व्यवसायासाठी भरभराटीला आलेली शहरे ओस पडली. उद्योग धंद्यांचा हास झाल्यामुळे शेतीवर भार पडला.

२. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे ग्रामीणीकरण:

नागरी उद्योगधंद्यांच्या हास झाल्यामुळे बेकार झालेले लोक खेड्याकडे वळले. त्यामुळे जास्तीत जास्त कच्च्या मालाचे उत्पादन शेतीतून घेणे सुरू झाले. शेतीवर भार पडल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेने नवे वळण घेतले. १७८३ पासून ब्रिटिश सरकारने भारत हा केवळ कच्च्यामालाच उत्पादक बनावा असा विचार सुरू केला. त्याप्रमाणे १८१३ ते १८३३ चे कायदे निर्माण करण्यात आले. भारतात जाऊन राहण्याची व तेथे संपत्ती विकत घेण्याची परवानगी १८३३च्या चार्टर अॅक्टने दिली. त्यामुळे ब्रिटिश भांडवल आता भारतातील चहा, कॉफी, नीळ, ताग अशा व्यवसायात गुंतविले जाऊ लागले.

३. शेतीचे व्यापारीकरण :

ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणाचे भारतात झालेले बदल म्हणजे शेतीचे व्यापारीकरण, भारतातील स्वयंपूर्ण शेती नष्ट झाली. परिस्थितीनुसार शेतीवर व्यापारी व्यापारीकरण घडवून आणले शेतीमधून आता पूर्वीप्रमाणे उत्पादने घेणे बंद झाले. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठा डोळ्यासमोर ठेऊन उत्पादन घेतले जाऊ लागले. कापूस, ताग, शेंगदाणा, तीळ, ऊस, तंबाकू, अफू, नीळ इत्यादींच्या उत्पादनासाठी शेतीचा उपयोग होऊ लागला. किंमतीतील बढ- उतारांचा परिणाम भारतीय शेतीवर होऊ लागला. मंदि आली तर शेतकरी भरडला जाऊ लागला. दुष्काळ पडल्यावर शेतकऱ्यांचे नुकसान होऊ लागले. शेतीच्या व्यापारीकरणामुळे कृषिक्षेत्राचे मोठे नुकसान झाले.

४. मुक्तव्यापार व जकातीचे धोरण :

इ.स. १८१३ पासून ईस्ट इंडिया कंपनीचे भारतीय व्यापारावरील वर्चस्व संपुष्टात आणले. इंग्लंडमधील इतर उद्योगपतींना व व्यापार्यांना भारतात मुक्त व्यापार करण्याची परवानगी दिली. त्यामुळे भारतीय बाजारपेठा ब्रिटिश मालाने फुलून गेल्या, इंग्लंडच्या मालाची भारतात विक्री वाढविण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने जकातीचे धोरण बदलले. इंग्लंडमधून भारतात येणाऱ्या मालावर जकात नाममात्र असे. उलट भारतातून इंग्लंडमध्ये जाणाऱ्या मालावर जबरदस्त जकात लादली. त्यामुळे भारतीय माल बाहेर पाठविणे अशक्य झाले. परिणामी भारतीय उद्योगधंद्यांचा हास घडून आला.

५. आधुनिक दळणवळण व्यवस्था निर्माण केली :

ब्रिटिशांनी आपल्या साम्राज्याच्या सुरक्षिततेसाठी व ब्रिटनच्या अर्थव्यवस्थेच्या फायद्यासाठी भारतात रत्वे, पोस्ट, रस्ते बंदरांचा विकास, बँका, विमाकंपन्या सुरू केल्या. भारतात रेल्वेची योजना केली तर बेखून इंग्लंडला कापूस पाठविणे सोपे जाईल म्हणून लॉर्ड डलहौसीने १८५३ मध्ये मुंबई ते ठाणे रेल्वे सुरू केली. त्यानंतर फार मोठे रेल्वेचे जाळे तयार झाले. त्यामुळे भारतात परकीय व्यापारी व उद्योगपतींची गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणात सुरू झाली. परिणामी ब्रिटिशांची भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पकड घट्ट झाली.

ब्रिटिश अंमल आणि महसूल व्यवस्था :

ब्रिटिश सत्ता भारतात स्थापन झाल्यानंतर त्यांनी आपले लक्ष महसूल व्यवस्थेकडे वळविले. शेतसारा हा त्या काळात उत्पात्ताचे मुख्य साधन होते. या शेतसान्यात वाढ करण्यासाठी शेती व्यवस्था बदलणे गरजेचे होते. ब्रिटिशांची कायमधारा पद्धत सुरू होईपर्यंत म्हणजे १७९३ पर्यंत भारतातील ग्रामीण भागात कोणताही बदल झालेला नव्हता. चार्ल्स मेटकाफ म्हणतो, 'भारतीय खेडी ही छोटी स्वायत्त गणराज्येच होती. राजकारणी बदलत गेली. सत्ताधारी बदलत गेल. परंतु भारतीय खेडी जशीच्या तशीच राहिली इंग्रजांनी ठग, पेंढारी, भिल, कोळी, रामोशी यांचा पूर्ण बंदोबस्त केल्यानंतर नयी कायदा व सुव्यवस्था पद्धती स्थापन केली. इ.स. १७७२ च्या रेग्युलेंटिंग ॲक्टनुसार बॉरन हेस्टिंग्ज हा बंगालचा गव्हर्नर म्हणून भारतात आला त्याने जमिन महसूल व्यवस्थेत सुधारणा केल्या, क्लार्कच्या दुहेरी शासन व्यवस्थेने शेतकऱ्यांवर अन्याय होऊ लागला होता. त्यामध्ये हेस्टिंग्जने सुधारणा केल्या, त्याने पांच वर्षासाठी महसूल ठरवून दिला. महन्तुलखात्याशी संबंधित सर्व कार्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी Board of Revenue स्थापन केले. लॉर्ड कॉर्नवालिस १७८६-१७९३ याने उत्तर भारतात कायमधारा पद्धती सुरू केली. त्यातून जमिनदारांचा एक वर्ग उदयास आला. जमिनदारांकडे जमिनीची मालकी आली व जमिनदार व सरकार यांच्यामध्ये दीर्घमुदतीचा करार होऊन १७९३ पासून उत्तर भारतात काममधारा पद्धती लागू करण्यात आली. या पद्धतीने कंपनीचा फायदा व जमिनदारांचे स्थैर्य प्रस्थापित केले. ब्रिटिशांची सत्ता परमेश्वरी वरदान आहे असे जमिनदारांना वाटू लागले, जमिनदार ब्रिटिश सत्तेचे हस्तक बनले पण या पद्धतीमुळे शेतकरी कंगाल झाले.

रयतवारी पद्धती :

दक्षिण भारतात इंग्रजांनी कायमधारा ऐवजी रयतवारी पद्धती लागू केली. मुंबई, मद्रास प्रांतात रयतवारी लागू करणारे इंग्रज अधिकारी ब्रिटिश उदारमतवादाने विशेषतः बँधमच्या उपयुक्ततावादी विचारांनी प्रभावित झालेले होते. मनरोने मद्रास प्रांतात व लॉर्ड एल्फिन्स्टनने मुंबई प्रांतात ही पद्धती सुरू केली. प्रिंगल या अधिकार्याच्या मते मुंबई व मद्रास प्रांतातील शेतीव्यवस्थेचे जे सामुहिक स्वरूप आहे, त्यामुळे खच्या अर्थाने ग्रामीण समाजाची प्रगती होत नाही. कारण स्वतः मेहनत करणाऱ्या शेतकऱ्यात त्या व्यवस्थेत फारसे प्रोत्साहन मिळत नाही. म्हणून शेतकऱ्यांच्या वैयक्तिक मालकीवर आधारलेली रयतवारी शेतीव्यवस्था सुरू केली. पाटील, देशमुख यांची शेतकऱ्यांच्या व्यवहारात जो हस्तक्षेप होत असे तो बंद केला.

रयतवारी पद्धतीमुळे शेतीची मालकी शेत करणाऱ्या शेतकऱ्याकडे गेली. त्याला आपली जमिन विकण्याचा अधिकार दिला. त्याच्या जमिनीला भूमापन क्रमांक आणि त्याला मालकीचे कायदपत्रे दिली गेली. शेतसारा पैशाच्या स्वरूपाने देणे बंधनकारक केले. शेतसारा तीस वर्षांनी एकदाच जमिनीची प्रत वगैरेची पहाणी करून ठरविण्यात येईल. सर्व प्रकारच्या जमिनीवर विशेषतः पडिक जमिनीवर सरकारची मालकी असे आणि शेतकऱ्याने शेतसारा जर वेळेवर भरला नाहीतर त्याच्यावर कायदेशीर कारवाई करण्याचा अधिकार सरकारला देण्यात आला. रयतवारी पद्धतीमुळे भांडवलशाहीतील खाजगी मालमत्तेचे तत्व शेती व्यवसायास लागू करण्यात आल्यामुळे व्यवस्थेत मूलगामी बदल घडवून आले केवळ सारावाढ करून पैसा मिळविणे हा इंग्रजांचा उद्देश असल्यामुळे या व्यवस्थेचा शेतकऱ्यास उपयोग झाला नाही. उलट त्यांची वाताहत झाली.

ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणाचे परिणाम :

१) शेती धंद्याची वाताहत झाली.

ब्रिटिशांनी जास्तीत जास्त महसूल गोळा करण्यासाठी भारतात अनेक प्रकारच्या 'शेतसारा पद्धती लागू केल्या.' या पद्धतीमुळे शेतकऱ्यांची मोठी पिळवणूक झाली, महसूल गोळा व्हावा म्हणून त्यांनी मालमत्तेविषयी नवे कायदे केले. नवे कोर्ट स्थापन केले. न्यायाधिश, वकिल, खरेदी विक्रीचे नवे नियम केले. या सर्व बदलाचा शेतकऱ्यांना कुठलाच फायदा झाला नाही. मात्र सावकारशाहीचे फावले. १८७७-७८ च्या दुष्काळात लाखो शेतकरी मृत्युमुखी पडले. सततच्या रोगराई दुष्काळामुळे शेतीधंद्यांधी वाताहत झाली.

२. जमिनवारी व सावकारशाही उदयास आली :

कायमधारा पद्धतीमुळे उत्तर भारतात जमिनदारी उदयास आली. सरकारने जमिनदारांशी शेतसाऱ्यासंबंधी करार केल्यामुळे जमिनदार शेतकऱ्याकडून शेतसारा वसुल करू लागले, जमिनदार भ्रष्टाचार करून धनवान झाले. या पद्धतीमुळे कुळांचे अतोनात नुकसान झाले. जमिनदार कुळांना लुबाडत असत त्यांच्याकडून कुळावर अत्याचार होऊ असत. रयतवारी पद्धतीमुळे शेतकरी दरिद्री झाले. त्यांना आपल्या जमिनी विकाव्या लागल्या. सावकारी शेतकऱ्यांची पिढवणूक केल्यामुळे शेतकरी जमिनदोस्त झाला. ब्रिटिशांनी सावकारी कायदे केल्यामुळे सावकरांना संरक्षण मिळाले. सावकारशाही अत्यंत घातक ठरली. जमिनदार व सावकार सरकारचे हस्तक बनले.

३. ब्रिटीशांचा फायदा झाला :

ब्रिटिशांच्या व्यापार व शेतीविषयक धोरणामुळे युरोपियन मळेवाल्यांनी भारतात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली. चहा व निळीसारख्या नगदी पिकांचे उत्पादन करून त्यांची निर्यात करू लागले त्यामुळे इंग्लंडला, त्याचा अधिक फायदा झाला. जमिन महसुलातून नफा, भारतीय बाजारपेठांवर वर्चस्व, लष्करी व राजकीय वर्चस्व यामुळे कंपनीने भारताच्या लुटीचे प्रमाण जास्तीत जास्त वाढविले.

४. युरोपियनांचा बँकींग व्यवसाय वाढला.

युरोपियनांचा भारतात मोठ्या प्रमाणात व्यापार सुरू झाल्यामुळे त्यांची संख्या वाढली, कर्जाची निकड, भांडवलाची सुरक्षितता या कारणामुळे बँकेची आवश्यकता निर्माण झाली. कलकत्ता येथे १७७०ला 'हिंदूस्थान बँक' स्थापन करण्यात आली. त्यानंतर बॅंगॉल बँक, जनरल बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ बॅंगॉल या बँका स्थापन करण्यात आल्या. पुढे ब्रिटिशांनी हा व्यवसाय वाढविला व संपूर्ण देशभर अनेक बँका निर्माण झाल्या. त्यामुळे भारतीयांची प्रखंड लूट झाली.

५. भारतीय शेतीचे व्यापारीकरण झाले :

ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणामुळे भारतीय शेतीव्यवस्था जागतिक बाजारपेठेस जोडली गेली. बाजारपेठेत धान्याची उलाढाल करणारे कमिशन एजंटस् आणि आडत दुकानदार तयार झाले. जागतिक बाजारपेठेतील तेजीमंदीचा प्रभाव भारतीय बाजार पेठेवर पडू लागला. त्यामुळे पिक पद्धतीत बदल घडून आला. अमेरिकेतील यादवी युद्धामुळे कापूस पिकविण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रवृत्त केले गेले. त्यामुळे भारतीय शेतीचे व्यापारीकरण घडवून आले.

६. नवे कायदे व न्यायव्यवस्थेमुळे शोषण झाले :

इंग्रजी राजवटीत नव्या कायद्यामुळे व न्यायव्यवस्थेमुळे शेतकऱ्यांचे नुकसान झाले व सावकरांचे हात बळकट झाले. त्यामुळे हजारो एकर जमिन सावकारांकडे हस्तांतरीत झाली. सावकारांनी शेतकऱ्यांच्या जमिनी हडप करण्यासाठी सिव्हिल कोर्टात शेतकऱ्यावर फिर्यादी केल्या. एकट्या पुणे जिल्ह्यात इ.स. १८६८ पासून १८७३ पर्यंतच्या सहा वर्षांत अशा प्रकारच्या खटल्यांची संख्या सुमारे १२००० वरून २८००० पर्यंत वाढली. कोर्टाचे कामकाज तालुक्याच्या ठिकाणी चाले. त्यामुळे वारंवार तारखा लागत, कायद्याची प्रक्रिया शेतकऱ्यांना कळत नसे त्यामुळे त्याला वकिलांना भरमसाठ फी द्यावी लागत असे.

७. दुष्काळात शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था झाली:

ब्रिटिश साम्राज्यशाहीने शेतकऱ्यांचे अनेक प्रकारचे शोषण केले. त्यांनी भारतातील देशी उद्योगधंदे व हस्तोद्योग नष्ट केले. आपल्या अधिकाऱ्यांना लड्डू पगाराच्या नोकऱ्या दिल्या. इंग्रजांनी कालवे, तळी, धरणे याकडे लक्ष दिले नाही. त्यामुळे शेतीचे उत्पादन वाढले नाही. मात्र शेतीवर अवलंबून राहणाऱ्या लोकांची संख्या मात्र वाढली. १८७७-७८ साली मुंबई प्रांताच्या दक्षिण भागात मोठा दुष्काळ पडला. या दुष्काळात पाच-सहा लाख लोक तडफडून मरण पावले. पुढील तक्त्यावरून भारतात दुष्काळामुळे मरणाऱ्या लोकांची संख्या आपल्या लक्षात येईल.

एवढ्या मोठ्या प्रमाणात माणसे मरण्याचे कारण म्हणजे दुष्काळाबरोबरच ब्रिटिशांचे अन्नधान्याच्या निर्यातीचे धोरण हे हो. या काळात अन्नाचाचून लाखो माणसे मरत असताना सरकारने मोठ्या प्रमाणात गहू आणि भात यांची निर्यात केली निर्यातीचे प्रमाण पुढील तक्त्यावरून लक्षात येईल.

१८७७-७८ च्या दुष्काळात लोकांची क्रयशक्तीच संपुष्टात आली. वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळामुळे लाखो माणसे मरण पावली व गुरेढोरे नष्ट झाली.

८. शेतकऱ्यांचे व आदिवासींचे उठाव:

इंग्रजांच्या आर्थिक धोरणावरून शेतकऱ्यांनी व आदिवासींनी त्यांच्याविरुद्ध अनेक सशस्त्र उठाव केले. आदिवासी लोकांच्या जंगलाचा इंग्रजांनी ताबा घेतला होता. फॉरेस्ट खाते निर्मिले होते त्यामुळे आदिवासी निराधार झाले. खानदेशात व इतरत्र मिलांचे बंड झाले. लोकांनी दंगे केले. १८३२ साली ओल्या दुष्काळामुळे हवालदिल झालेल्या पुण्यातील शेतकऱ्यांनी दंगे केले. १८५२ साली खानदेशातील शेतकऱ्यांनी सर्व्हे सेटलमेंटच्या विरोधात उठाव केले. खानदेशातील आदिवासी भिलांनी इंग्रजांच्या धोरणा विरोधात दंगे केले. उत्तर कोकणात १८३१-४६ या काळात कोळ्यानीही बंड केले ते नाणे घाट ताब्यात घेतला. इंग्रजांनी निर्दयपणे मोडून काढले. त्यांच्या अनेक पुढाऱ्यांना फासावर लटकवण्यात आले. नासिक व नगर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी मारवाडी सावकरांची घरे लुटली, त्यांची नाके कापली. पुढे १९३९ मध्ये शेतकऱ्यांच्या पाठिंब्याने धारराव पवारांचे बंड झाले. इस्लामपूरच्या आंधळ्या नरसिंगरावा नेही असेच बंड केले. त्याने अनेक सावकारांना लुटले व जमिनी शेतकऱ्यांना वाटून टाकल्या. पुणे जिल्ह्यात उमाजी नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली रामोशांनी बंड केले. पण इंग्रजांनी हे सारे उठाव क्रूरपणे चिरडून टाकले. अनेकांना फासावर लटकावले. अजून इंग्रजी अमदानीत शेतकऱ्यांवर व आदिवासींवर इंग्रजांनी जे अन्याय केले. त्यामुळे त्यांनी सशस्त्र उठाव केले. हे सर्व उठाव इंग्रजांच्या आर्थिक धोरणाविरुद्ध, जंगलविषयक धोरणाविरुद्ध व सारा आकारणीविरुद्ध होते. १८७३-७४ मध्ये नगर व पुणे जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी इंग्रज धार्जिन्या सावकार विरोधात बंड केले. सावकारांची घरे लुटण्यात आली. जमिनीची कागदपत्रे जाळण्यात आली. म्हणून इंग्रजांनी दंग्यांची चौकशी करण्यासाठी एक समिती नेमली. या समितीने सावकारशाही विरुद्ध काही उपाय योजना सुचविल्या. त्यामुळे हळूहळू उठाव कमी होत गेले, असे असले तरी १७६३-१८५६ या काळात बंगाल व बिहारमध्ये चाळीसहून अधिक मोठे व शेकडो उठाव घडून आले होते.

ब्रिटिश वसाहतवादाची आर्थिक समिक्षा :

१) वसाहतवादी शोषणाची जाण

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला वसाहतवादी आर्थिक वर्चस्व व शोषण यांची पूर्ण जाण होती आणि जिची पाळेमुळे या जाणीवेत घट्ट रोवली गेली होती. नेमस्त म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या तिच्या नेत्यांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीपासून वसाहतवादाची आर्थिक समिक्षा तपशिलवार तयार केली होती. नेमस्त नेत्यांनी केलेली ही समिक्षा हे राष्ट्रीय चळवळीच्या प्रगतीमधील त्यांचे सर्वाधिक महत्त्वाचे योगदान होते. या समीक्षेवर आधारित असलेले विविध मुद्दे नंतर प्रचंड मोठ्या प्रमाणात लोकप्रिय झाले. भाषणे, पत्रके, वृत्तपत्रे, नाटके, नाणी व प्रभातफेऱ्या या माध्यमातून चालविल्या गेलेल्या राष्ट्रीय आंदोलनाचे हे मुद्दे केंद्रबिंदू होते.

२. एकोणिसाव्या शतकातील बुद्धिवाद्यांचा भ्रमनिरास :

एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील बुद्धिजीविनी भारतातील ब्रिटिश राजवटी विषयी फार विधायक दृष्टीकोन बाळगला होता. त्या काळात सर्वाधिक प्रगत असलेला इंग्लंड भारताचे आधुनिकीकरण घडवून आणण्यात मदत करील, अशी त्यांना आशा वाटत होती. परकीय राजवटीतील अनेक राजकीय, मानसिक व आर्थिक दोष त्यांच्या लक्षात आले नव्हते असे नाही; तरीही त्यांनी वसाहतवादी परकीय राजवटीला पाठिंबा दिला, कारण ती राजवट पाश्चात्य धर्तीवर भारताची पुनर्बांधणी करील, असे त्यांना वाटत होते पण तसे केले गेले नाही.

३. ब्रिटिश राजवटीचे आर्थिक विश्लेषण :

भारतातील सामाजिक विकासाचे वास्तव आणि या नेमस्त नेत्यांच्या आणि आकांक्षा यांच्यात मेळ बसत नसल्याचे लक्षात आल्यावर सन १८६० नंतर त्यांचा भ्रमनिरास होऊ लागला. नव्या दिशेने होणारी प्रगती फार संथ गतीने व अडखळत होत होती आणि एकंदरीत संबंध देशाची पिछेहाट होत असून विकास अपूरा आहे, असे त्यांना दिसून आले होते हळूहळू त्यांच्या मनातील ब्रिटिश राजवटीची प्रतिमा काळवंडत गेली. ब्रिटिश राजवट व तिच्या परिणामांचे वास्तव यांची ते सखोल चिकित्सा करू लागले. ब्रिटिश राजवट हा शाप आहे. याची जाणीव भारतीयांना झाली. त्यातूनच भारतीय राष्ट्रवादाचा चालना मिळाली.

वसाहतवादी ब्रिटिश राजवट व भारतीय जनता यांच्या हितसंबंधातील मूलभूत विसंगतीची परिणती भारतीयांच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा उदय होण्यात झाली किंवा या विसंगतीमधून भारतीय स्वतंत्र्यांच्या आंदोलनाचा उदय झाला. अगदी सुरुवातीपासूनच ही विसंगती भारतीय राष्ट्रीय नेत्यांच्या लक्षात आली. आर्थिक दृष्टीने भारताची पिछेहाट होत आहे आणि भारत विकास न होण्याच्या प्रक्रियेमध्ये सापडला आहे, हे त्यांना स्पष्ट दिसले, यथावकाश त्यांनी वसाहतवादाचे शास्त्रीय विश्लेषण मांडले. खरेतर, एकोणिसाव्या शतकात भारतीय राष्ट्रीय नेत्यांनीच प्रथम वसाहतवादी आर्थिक मिमांसा केली आणि वसाहतवाद व व्यवस्थेच्या गरजा यांच्यातील विरोध त्यांच्या लक्षात आला. भारतीय लोकांचा सामाजिक अनुभव हा वसाहतवादी मधील प्रजाजनांचा अनुभव असल्याचे हितसंबंध लक्षात घेऊन, राष्ट्रीय नेत्यांनी वसाहतवादाच्या विरोधातील एक सुस्पष्ट तत्वप्रणाली तयार केली आणि तिच्या पामावरच राष्ट्रीय चळवळ उभी केली, वसाहतवादाच्या विरोधातील तत्वप्रणाली वसाहत वादाची मिमांसा यांचा बारकाईने विचार संपत्ती निःसारणाच्या सिद्धांतात पहावयास मिळतो. म्हणून त्याची पार्श्वभूमी, सिद्धांत व त्याचे परिणाम मांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संपत्ती निःसारण सिद्धांताची पार्श्वभूमी :

१. वसाहतवादी शोषण :

वसाहतवाद, वसाहतवादी आर्थिक मंत्रणा व वसाहतवादी सत्ता यांचे भारतातील स्वरूप अत्यंत भयानक असे होते. ब्रिटिश वसाहतवादी संस्कृतीचा भारतावर चोहोबाजूनी हल्ला झालेला होता. त्यामुळे भारतीयांना काळजी वाटणे स्वाभाविक होते. एवढेच नव्हे तर एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच वसाहतवादी आर्थिक वर्चस्व व शोषण यांची पूर्ण जाण इसली होती. म्हणूनच नेमस्त म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या नेत्यांनी वसाहतवादाची आर्थिक समिक्षा करण्यास सुरुवात केली होती. नेमस्त नेत्यांनी केलेली समिक्षा हे राष्ट्रवादी विचारांच्या दृष्टीने पुढे पडलेले एक महत्त्वाचे पाऊल होते.

२. ब्रिटिश राजवटीची आर्थिक समिक्षा :

एकोणिसाव्या शतकात भारतीय राष्ट्रीय नेत्यांनी प्रथम वसाहत वादाची आर्थिक मिमांसा केली आणि वसाहतवादाचे गुंतागुंतीचे स्वरूप उघड केले. राष्ट्रीय नेत्यांनी वसाहतवादाच्या विरोधातील एक सुस्पष्ट तत्वप्रणाली तयार केली आणि तिच्या पायावरच राष्ट्रीय चळवळ उभी केली

१८७० ते १९०५ या काळात ज्या अनेक भारतीयांनी ब्रिटिश राजवटीचे आर्थिक विश्लेषण सुरू केले त्यात तीन व्यक्ती प्रमुख होत्या. गांधीपूर्व काळात 'भारताचे पितामह' म्हणून ओळखले जाणारे दादाभाई नौरोजी सर्वश्रेष्ठ होते. १८२५ मध्ये जन्मलेले दादाभाई एक यशस्वी व्आवसायिक होते. परंतु त्यांनी आपले सर्व आयुष्य व संपत्ती देशात राष्ट्रीय चळवळ सुरू करण्यात व ती गतिमान करण्यात खर्च केली. महादेव गोविंद रानडे या दादाभाईंना काहीशी समकालीन असलेल्या दुसऱ्या नेतृत्वाने भारतीयांच्या एका पिढीला आधुनिक आणि औद्योगिककरणाचे महत्त्व पटवून दिले. रोमेशचंद्र दत्त या निवृत्त सनदी अधिकाऱ्याने विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला 'द इकॉनॉमिक हिस्ट्री ऑफ इंडिया' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. या ग्रंथामध्ये त्यांनी १७५७ पासूनच्या वसाहतवादी राजवटीची आर्थिक कामगिरी बारकाईने व तपशीलवार तपासली आहे.

जी. व्ही. जोशी, जी सुब्रमण्यम अय्यर, गोपाळ कृष्ण गोखले, पृथ्वीशचंद्र रे व शेकडो राजकीय कार्यकर्ते आणि पत्रकार मांच्यासह या तिघांनी ब्रिटिशकालीन भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सर्व पैलूंची आणि वसाहतवादी आर्थिक धोरणांची बारकाईने छाननी केली आहे.

3. वसाहतवादी शोषणाच्या तीन पद्धती :

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस राष्ट्रीय चळवळीच्या संस्थापकांनी वसाहतवादी शोषणाच्या तीन पद्धती नीटपणे समजाऊन घेतल्या. एक कर आकारणी आणि लुटमार, दोन मुक्त व असमान व्यापार आणि तीन भारतामध्ये ब्रिटिश भांडवलाची गुंतवणूक करून वसाहतवादी राजवट भातीयांचे शोषण करित होती. भारतातील संपत्तीचा ओघ इंग्लंडकडे वळविण्याच्या तत्वावरच वसाहतवादाची समग्र विचारसरणी केंद्रित झाली होती. भारतीय भांडवल व संपत्तीचा ओघ ब्रिटनकडे वळला होता. साम्राज्यवादाचे ते धोरणच होते. देशाच्या विकासात वसाहतवाद ही मुख्य धोंड असल्याचा निष्कर्ष त्यांनी काढला आहे.

४. भारतीयांचे वारिध्द:

दादाभाई नौरोजी यांनी भारतातील दारिद्र्याचा विशेष अभ्यास केला. भारतीय जनता गरीब असून तिची गरिबी दिवसेंदिवस वाढतच आहे, हे आपले मत ठामपणे मांडून त्यांनी आपली आर्थिक राष्ट्रीय चळवळ सुरू केली. देशाचे सतत चालू असणारे दारिद्र्यीकरण व दमछाक आणि देशाची गोपनीय, हृदय पिळवटून टाकणारी व रक्त शोषणारी परिस्थिती याची भारतीयांना व ब्रिटिशांना जाणीव करून देण्यात त्यांनी आयुष्य वेचले. सार्वजनिक व्यासपीठ व वृत्तपत्रे यामधून त्यांनी भारतीय माणूस उपाशी आहे; अगदी अल्प किंवा अपुऱ्या अन्नावर तो जगात असल्याने अगदी किरकोळ कारणानेही त्याचा मृत्यु होतो, हे त्याने सर्वांच्या दृष्टीस आणले.

हे सर्वकष दारिद्र्य परमेश्वर किंवा निसर्ग यांची अवकृपा आहे किंवा ते अंगभूत व अटळ आहे, असे त्यांना कधीच वाटले नाही. भारतीयांचे दारिद्र्य मानवनिर्मित असल्यामुळे ते कशामुळे आले माचा शोध घेता येईल व ते दूरही करता येईल, असे त्यांचे प्रतिपादन होते. भारतातील दारिद्र्याच्या कारणांचा शोध घेत असताना या राष्ट्रवादांनी वसाहतवादी राज्यकर्ते व वसाहतवादी राजकीय व्यवस्था यामुळे जे घटक व ज्या शक्ती कार्यरत असतात त्यांच्यावर भर दिला.

५. औद्योगिक विकासाची गरज :

दादाभाई नौरोजी, महादेव गोविंद रानडे, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, जी. व्ही. जोशी या सर्व राष्ट्रीय नेत्यांनी दारिद्र्याची समस्या ही भारतीयांची उत्पादनशक्ती व उर्जा वाढविण्याची म्हणजेच देशाच्या आर्थिक विकासाची समस्या आहे हे समजावून सांगितले. त्यांच्या दृष्टीने आर्थिक विकासाचा अर्थ आधुनिक उद्योगांचे जलद विकास असा होता. आधुनिक परिवर्तन करता येईल, याविषयी त्यांच्यामध्ये आधुनिक उद्योग एक महत्त्वाची शक्ती असल्याची जाणीव या सर्वांनाच झाली होती. १८ जाने. १९०२च्या 'बॅंगाली' या आपल्या वृत्तपत्रात सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी लिहितात राजकीय हक्कासाठीची

चळवळ भारतीयांना काही काळ एकत्र आणू शकेल. पण हे फळ मिळताच हितसंबंधाची समानता संपुष्टात येईल. परंतु भारतीयांचे व्यापारी ऐक्य मात्र एकदा प्रस्थापित झाले की कधीही नष्ट होणार नाही. परिणामी सुरुवातीच्या राष्ट्रवादी नेत्यांनी औद्योगिकीकरणाला मनापासून पाठिंबा दिला आणि परराष्ट्र, व्यापार, रेल्वेमार्ग, जकातकर, देशी व परकीय चलन, वित्त व कामगार आदींशी संबंधित कायद्यांचा औद्योगिकीकरण या सर्वाधिक महत्त्वाच्या मुद्द्यांच्या आनुषंगानेच विचार केला. त्याच वेळी बहुतेक सर्व राष्ट्रवादी नेत्यांनी देशाच्या औद्योगिकीकरणाची गरज कितीही मोठी असली तरी ते परकीय भांडवलाने नव्हे तर भारतीय भांडवलानेच भागविली पाहिजे, असे ठामपणे सांगितले होते. परदेशी भांडवल देशी साधन संपत्तीचे शोषण व लूट यांचे प्रतिनिधीत्व करते. हे दादाभाई नौरोजी यांचे विधान प्रसिद्ध आहे. परदेशी भांडवलाच्या साहाय्याने देशाचा विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे वर्तमान काळातील किरकोळ फायद्यासाठी आपला संपूर्ण भविष्यकाळच गहाण टाकणे होय.

६. वसाहतवादी आर्थिक सुधारणा एक शाप :

देशातील परंपरागत हस्तोद्योगांचा हास अपघाताने घडून आला नव्हता त्याला मुक्त व्यापार, रेल्वेमार्गाची बांधणी कारणीभूत झाली होती. एकोणिसाव्या शतकात देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या स्वरूपात फार मोठा फरक पडला होता. या व्यापाराचे स्वरूप कच्च्या मालाची निर्यात व पक्क्या मालाची आयात असे होते. ब्रिटिशांचे जकातविषयक धोरण ब्रिटिश भांडवलदारांच्या हितसंवर्धनासाठीच राबविले जात होते. श्रीमंत व मध्यमवर्गीय ज्या वस्तू वापरतात त्यांच्यावर आयातकर आकारावा अशी राष्ट्रवादी नेत्यांनी मागणी होती. सरकारी खर्चाचे विश्लेषण करताना दादाभाई नौरोजी यांनी म्हटले होते की शासकीय खर्च करताना प्रथम ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादी गरजा पूर्ण करण्यावर भर दिला जातो त्या तुलनेत विकास व कल्याण कार्यक्रमावर पुरेसा खर्च होत नाही. सैन्यावर होणाऱ्या अफाट खर्चावर त्यांनी टीका केली होती.

संपत्ती निःसारणाचा सिद्धान्त आणि दादाभाई नौरोजी

संपत्ती निःसारणाचा सिद्धान्त वसाहतवादावरील राष्ट्रवादी टीकेचा केंद्रबिंदू होता. देशातील मुलकी आणि लष्करी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे वेतन आणि निवृत्तीवेतन, भारत सरकारने घेतलेल्या कर्जावरील व्याज, ब्रिटिश भांडवलदारांचा देशातील नफा आणि होम बार्जेस म्हणजे भारतीय प्रशासनावर इंग्लंडमध्ये होणारा खर्च आदी स्वरूपात भारतीय भांडवल व संपत्तीचा फार मोठा भाग ब्रिटनकडे हस्तांतरित होतो म्हणजे देशातून संपत्तीचे वहन होते. हे राष्ट्रवादी नेत्यांनी दाखवून दिले होते.

दादाभाई नौरोजी यांनी 'संपत्तीच्या निःसारणाचा' किंवा गळतीचा सिद्धान्त (Drain Theory) मांडला ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. मॅ १८६७ मध्ये त्यांनी भारतीय संपत्तीचे ब्रिटनकडून अपहार होत असल्याचा आणि ब्रिटन भारताचे रक्तशोषण करीत असल्याचा विचार प्रथम मांडला. पुढे सुमारे पन्नास वर्षे त्यांनी भारतीय संपत्तीच्या निःसारणाविरूद्ध सातत्याने मोहिम चालविली. सर्व प्रकारच्या प्रधार माध्यमातून त्यांनी या विषयावर सतत भर दिला.

दादाभाईंच्या मते संपत्तीचे निःसारण हे भारतीयांच्या दारिद्र्याचे मूलगामी कारण होते; तत्सेच तो ब्रिटिश राजवटीतील मूलभूत दोषही होता. 'आर्थिक नियमांच्या कर्तव्यकठोर अमलबजावणीमुळे नव्हे तर हृदयशून्यरीत्या भारतीय संपत्ती गिळंकृत करण्याच्या आणि इंग्लंडला वाहून नेण्याच्या ब्रिटिश राजवटीच्या धोरणामुळे किंबहुना, अर्थशास्त्रीय नियमांचा विपर्यास्त व निर्दय वापर करून ब्रिटिश शासन या देशाचे रक्त शोषण करीत असल्याने या देशाचा सर्वनाश घडून आला.

दादाभाई नौरोजी यांनी आपल्या दैनंदिन भाषणातून व लिखाणातून याच मुद्यावर परखडपणे मत मांडले, ब्रिटीशांचा दिसतो तो चेहरा खरा नसून तो त्यांचा मुखवटा आहे. त्याच्या आडून ब्रिटिश राज्यकर्ते आपल्या देशाचे शोषण करीत आहेत. बाहा जगाला दिसू शकेल किंवा जो पाहिल्यावर ते भयचकित होतील; असा प्रकारचा नरसंहार वा मालमत्तेचा विध्वंस असा उघड अत्याचार या शोषणात नाही एवढेच. सध्याच्या अनिष्ट व अन्याय खर्चपद्धतीने ब्रिटिश

राजवटीत भारतीयांचा फायदा होतो, ही निव्वळ कल्पना आहे; उलट या पद्धतीतून भारतीयांचे रक्त काढले जात आहे आणि हे वास्तव आहे.

भारतीयांचे जीवन व मालमत्ता यांचे ब्रिटिश राजवटीत रक्षण केले जात आहे, या ब्रिटिशांच्या दाव्याविषयी ते लिहितात, भारतात जीवन व मालमत्ता सुरक्षित आहे, ही एक कल्पना आहे. प्रत्यक्षात मात्र असे काहीही नाही. एकाच अर्थाने भारतीयांचे जीवन व मालमत्ता सुरक्षित आहे आणि तो अर्थ म्हणजे आपसातील किंवा देशी संस्थानिकांच्या हिंसाचारापासून ते सुरक्षित आहेत; परंतु इंग्रजांच्या पंज्याखाली त्यांची मालमत्ता आणि जीवनही सुरक्षित नाही. सुरक्षित आहे आणि उत्तमरित्या सुरक्षित आहे ते एवढेच की दरवर्षी तीन ते चार कोटी पौंडांची देशी मालमत्ता फस्त करून ती इंग्लंडमध्ये नेण्यास ब्रिटिश पूर्णपणे सुरक्षित आहे! लाखो भारतीयांसाठी जीवन म्हणजे अर्धपोटी किंवा उपाशी राहणे किंवा दुष्काळ व रोगराई हेच होय."

कायदा व सुव्यवस्था यांच्यापासून होणाऱ्या फायद्याविषयी ते लिहितात "एक म्हण आहे की 'पाठीवर मारा, पण पोटावर मारू नका. देशी संस्थानिकांच्या राज्यात प्रजा आपले उत्पादन आपल्याजवळ ठेवू शकत होती किंवा त्याचा उपभोग घेऊ शकत होती. कधीकधी त्यांच्या पाठीवर फटके बसत. ब्रिटिश राजवटीत मात्र जनतेच्या भोवती शांतता असे, तेथे हिंसा नाही; पण त्यांची मालमत्ता शांतपणे, त्यांना दिसून देता व कळून देता हिरावून घेतली जाते. शांततेतच त्यांची उपासमार होते, शांततेतच व शांतपणेच ते मरतात कायदा व सुव्यवस्था जागच्या जागी अगदी चोख असते!"

रोमेशचंद्र दत्त आणि संपत्ती निःसारण सिद्धांत :

दादाभाई नौरोजी यांच्याप्रमाणे इतर राष्ट्रवादी नेते पत्रकार व प्रचारक यांनीही आपली अर्थशास्त्रीय मते मांडली होती. रोमेशचंद्र दत्त यांनी आपल्या 'इकॉनॉमिक हिस्ट्री ऑफ इंडिया' या ग्रंथाच्या मुख्य विषय संपत्ती निःसारण सिद्धांत (Drain Theory) हाच ठेवला. राजाने जमा केलेला महसूल सूर्याने शोषून घेतलेल्या जमिनीवरील ओलाव्याप्रमाणे असतो, तो सुपिक बनविणाऱ्या रूपात जमिनीला परत करावयाचा असतो. परंतु या देशातून ब्रिटिशांनी शोषला गेलेला ओलावा पावसाच्या रूपात या देशाच्या भूमीवर नव्हे तर दुसऱ्याच देशाच्या भूमीवर पडत आहे, साधन संपत्तीचे इतक्या मोठ्या प्रमाणावर वहन होत राहिले तर पृथ्वीतलावरील कोणताही संपन्न देश दारिद्री होईल.

संपत्तीच्या निःसारण हा सिद्धांत इतक्या सोप्या पद्धतीने मांडण्यात आला होता की, सामान्य शेतकऱ्यांनाही तो सहजपणे समजू शकत होता. त्यामुळे राजकीय जागृती घडवून आणण्यास या सिद्धांताचा खूपच उपयोग झाला. दुसऱ्या एखाद्या देशातील रहिवाशांना आरामात राहता यावे, यासाठी आपल्यावर कर आकारले जातात हा विचार अन्य कोणत्याही विचारापेक्षाही, भारतीयांना अधिक प्रक्षुब्ध करीत होता.

देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणला जात आहे याचाबत राष्ट्रवादी नेत्यांनी म्हटले होते की- देश आर्थिक दृष्ट्या मागासलेला आहे; कारण ब्रिटिश सरकार स्वतःच्या व्यपार, उद्योग व भांडवलाच्या हितासाठीच देशावर राज्य करीत असून देशातील दारिद्र्य आणि मागासलेपण हे वसाहतवादी राजवटीचे अपरिहार्य परिणाम आहेत. २८ जाने. १८९६ व्या 'केसरी' च्या अकांत लोकमान्य टिळक लिहितात, "युरोपियन लोकांना चरण्यासाठी एक कुरण म्हणून हिंदूस्थानचा निश्चितच वापर होत आहे." कुंपणच शेत खात असल्यावर उपाय काय करणार किंवा दाद कोणाकडे मागणार ?

संपत्तीचे वहन बंद करा. अशी सोपी घोषणा भारतीयांनी दिली. या घोषणेचा प्रतिवाद करून लोकांचे समाधान करणे परक्या साम्राज्यवादी राजवटीच्या आटोक्याबाहेरचे होते. राष्ट्रीय नेत्यांनी वसाहतवादावर व वसाहतवादी शासनावर केलेल्या टीकेतील सर्व सूत्रे आर्थिक निःसारणाच्या सिद्धान्तात एकत्र आली होती; कारण उद्योगधंदे व शेती यांना अत्यावश्यक असलेल्या उत्पादक भांडवलाचे देशामधून वहन होत असे. निःसारणाचा हा सिद्धांत वसाहतवादी व्यवस्थेच्या सर्वकष, एक संघ व परस्पर संबंधित आर्थिक विश्लेषणाचा एक मानबिंदू होता. या सिद्धांतामुळेच ब्रिटिश राजवटीच्या शोषक स्वरूपाचे विदारक दर्शन घडून आले. भारतातून इंग्लंडला होत असलेल्या संपत्तीच्या निःसारणाला

आपला प्रमुख टीकाविषय बनवून राष्ट्रीय नेत्यांनी साम्राज्यवादाच्या आर्थिक गाभ्यालाच स्पष्टपणे व निर्भिडपणे हात घातला.

महादेव गोविंद रानडे, : (१८ जानेवारी १८४२ – १६ जानेवारी १९०१).

भारतातील उदारमतवादी, समाजसुधारक, धर्मसुधारक, राजनीतिज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ आणि द्रष्टे पुरूष. अनेक वेळा महादेवच्या ऐवजी त्यांना माधवराव म्हणत असत. मातेचे नाव गोपिका. त्यांचा जन्म नासिक जिल्ह्यातील निफाड गावी झाला. मराठी आणि प्राथमिक इंग्रजी शिक्षण कोल्हापूरला झाले. त्यांचे शरीर भरदार व डोके मोठे होते. वृत्ती लहानपणापासूनच शांत, सहिष्णू, निरहंकारी, उदार व ऋजू असल्यामुळे लोकांना ते फार आवडत. ते नेहमी उद्योगात रमलेले, शीलसंपन्न व सत्यवादी होते.

न्यायमूर्ती रानडे माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण मुंबईस झाले. शिक्षण चालू असताना भारताच्या व मराठ्यांच्या इतिहासाचे विशेष अध्ययन केले व विद्यालयीन अभ्यासक्रमाच्या बाहेर इतर विषयांचेही अनेक ग्रंथ अभ्यासले. इ. स. १८६२ मध्ये बी. ए. च्या परीक्षेत पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झाले. इतिहास आणि अर्थशास्त्र विषय घेऊन पुन्हा बी. ए. (ऑ.) परीक्षा दिली. त्यांची विद्वत्ता पाहून प्राध्यापक-विद्वान मंडळी व गुरुजन यांना त्यांचे थोर भवितव्य दिसू लागले होते. इतिहास, भूगोल, गणित, अर्थशास्त्र, तर्कशास्त्र, इंग्लिश, निबंधलेखन इ. विषयांचे ते एल्फिन्स्टनमध्ये अध्यापन करू लागले. १८६४ साली एम्. ए. ची परीक्षा दिली व १८६५ साली कायद्याच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. मुंबई विद्यापीठाच्या फेलोमध्ये या तरुण पदवीधराचा समावेश झाला.

इ. स. १८६६ च्या जूनमध्ये त्यांची ओरिएंटल ट्रान्सलेटरच्या जागी सरकारने नेमणूक केली. मराठी भाषेत जे ग्रंथ त्या वेळी प्रसिद्ध होत होते, त्यांच्यावर अभिप्राय लिहिण्याचे काम ते करीत. साहित्य, इतिहास, समाजशास्त्र विषय यासंबंधी त्यांच्या अभिप्रायांत विस्तृत विवेचन केलेले आढळते. १८६८ मध्ये मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजात प्राध्यापक म्हणून त्यांची कायम नेमणूक झाली. पुण्यास न्यायखात्यात १८७१ पासून न्यायाधीश किंवा दंडाधिकारी म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. त्यावेळी त्यांनी अॅडव्होकेटची परीक्षा दिली. न्यायखात्यात काही काळ काम केल्यावर १८९३ साली रानड्यांना मुंबईच्या उच्च न्यायालयात न्यायमूर्तीची जागा मिळाली. त्या काळात भारतीयाला उच्च न्यायालयातील न्यायमूर्तीचे पद दुर्लभ होते. त्या प्रसंगी पुण्यातील जनतेने आठ दिवस मोठा उत्सव केला व पुण्यातील महत्त्वाच्या संस्थांनी त्यांचा गौरव केला. अनेक सत्कारसमारंभ होऊन त्यांच्यावर पुष्पवृष्टी झाली. न्यायदानाच्या कामात परिश्रम, निस्पृहपणा, कायदेशास्त्राचे सखोल ज्ञान व न्यायनिष्ठा हे त्यांचे गुण प्रकर्षाने दिसून आले. उच्च न्यायासनावर ते विराजमान झाल्याने न्यायासनाचाच बहुमान झाला, असे सरन्यायाधीश सर मायकेल वेस्ट्राप यांनी उद्गार काढले.

महादेवराय यांचे दोन विवाह झाले होते. एक वयाच्या बाराव्या वर्षी आणि प्रथम पत्नी वारल्यावर दुसरा विवाह एकतिसाव्या वर्षी रमाबाईबरोबर झाला. ते थोर समाजसुधारक म्हणून नाणावले होते. समाजसुधारणेच्या चळवळी त्यांनी उभारल्या होत्या, तरी वृद्ध वडिलांच्या अत्याग्रहामुळे अकरा वर्षांच्या कुमारिकेबरोबर त्यांनी दुसरा विवाह केला. त्यामुळे त्यांच्या समाजसुधारक म्हणून प्राप्त झालेल्या प्रतिष्ठेला धक्का बसला. रमाबाईसमवेत (१८६२ – १९२४) त्यांचा प्रपंच सुखासमाधानाचा झाला. रमाबाईंनी त्यांच्या उदात्त जीवनाशी समरसता प्राप्त करून घेतली. त्यामुळे रानड्यांच्या निधनानंतर त्यांनी आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी ही जी आत्मकथा लिहिली (१९१०), ती मराठीतील सुंदर साहित्य म्हणून मान्यता पावली. रमाबाईंनी पतिनिधनानंतर स्त्रियांच्या सेवेस वाहून घेतले. आर्य महिला समाज तसेच लेडी डफरिन फंड कमिटीशी त्यांचा जवळचा संबंध होता. स्त्रियांना व्यावसाय शिक्षण देणारी संस्था स्थापिली. पुण्याच्या प्रख्यात 'सेवासदन' या विविध प्रकारच्या स्त्रीशिक्षणाचे कार्य करणाऱ्या संस्थेच्या त्या प्रमुख प्रेरणास्थान होत्या. शासकीय पाठ्य-पुस्तक समितीवरही चार वेळा त्या होत्या तसेच महिला संमेलनाचे अध्यक्षपदही त्यांनी भूषविले होते. भारतीय स्त्रीसाठी केलेले त्यांचे कार्य महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

महादेवराव यांच्या काळात 'लोकहितवादी' देशमुख, विष्णुशास्त्री पंडित, जोतीराव फुले इ. समाजसुधारकांनी सुधारणेचे आंदोलन सुरू केले होते. त्यात रानडे सहभागी झाले. १८६२ मध्ये त्यांनी इंदुप्रकाश या वृत्तपत्राच्या इंग्रजी विभागात समाजसुधारणेची मीमांसा अनेक लेख लिहून केली. १८६५ साली विधवाविवाहोत्तेजक मंडळाची स्थापना झाली. या मंडळाने एक विधवाविवाह घडवून आणला. परंपरानिष्ठ सनातन धर्मीयांनी शंकराचार्यांच्या अनुमतीने विधवा-विवाहाच्या पुरस्कर्त्यांवर बहिष्कार टाकला. त्यामुळे पुष्कळ त्रास सहन करावा लागला. महादेवरावांनी या वादाच्या निमित्ताने वेद, स्मृती, पुराणे व इतिहास यांचे आलोडन करून विद्वत्ताप्रचुर निबंध लिहिला. राजा राममोहन रॉय यांनी हिंदू धर्मांमध्ये मौलिक, तात्त्विक परिवर्तनास प्रारंभ केला. या मौलिक हिंदू धर्मसुधारणेच्या आंदोलनात न्यायमूर्ती रानडे यांनी स्वतःच्या धर्मचिंतनाची भर घातली. धर्मानुभवांची नैसर्गिक योग्यता मनष्याच्या अंतःकरणामध्ये आहे. अंतःकरण हे चिंतनशील बनले व विकारांच्या बंधनातून बाहेर पडले म्हणजे आतला विवेकाचा प्रकाश प्राप्त होतो आणि निराकार, पवित्र विश्वनियंत्याची अनुभूति प्राप्त होते. त्याच्यातून शुद्ध नैतिक विवेक जागृत होतो. संतांचे आणि धर्मसंस्थापकांचे विचार या अनुभवाला अधिक परिपुष्ट करतात. सर्व मानवांची व्यापक नैतिक मूल्ये विवेक बुद्धीनेच निश्चित होतात. निराकार, पवित्र, एकाच ईश्वराचा प्रत्यय आणि त्याच्याबद्दलची भक्तिभावना हृदयात व्यक्त होते. म्हणून सगळ्या मावनजातीचा मूळचा शुद्ध धर्म एकच आहे अशी निश्चिती होते, अशी त्यांच्या धार्मिक, तात्त्विक विचारांची धारणा होती.

समाजकारणाची धुरा आपल्या खांद्यावर घेतल्यानंतर त्यांनी इंडियन नॅशनल काँग्रेस व सामाजिक परिषद या दोन संस्था निर्मिल्या. समाजसुधारणेच्या विचारांचा आधार म्हणून निश्चित असे तत्त्वज्ञान त्यांनी मांडले. राजकीय सुधारणा, आर्थिक सुधारणा, धर्मसुधारणा व समाजसुधारणा ही भिन्नभिन्न अंगे परस्परांशी अगदी संबद्ध आहेत, म्हणून समाजजीवनाचा साकल्याने विचार केला पाहिजे असा त्यांचा व्यापक दृष्टिकोन होता. त्यांनी प्रतिपादिले की, वंशभेद किंवा धर्मभेद न मानता मनुष्यामनुष्यांत समानता व न्याय प्रस्थापित करणे, हे नव्या युगातील माणसाचे कर्तव्य आहे. त्याकरिता परंपरेवरच्या अंधश्रद्धेतून आणि धर्मग्रंथांच्या बंधनातून मानवाची बुद्धी प्रथम मुक्त केली पाहिजे. त्याची कर्तव्यनिष्ठा त्याच्या विवेकबुद्धीतून आली पाहिजे. अंध दैववादाऐवजी बुद्धिनिष्ठा रुजविली पाहिजे. मानव्याची प्रतिष्ठा समतेच्या तत्त्वावर व्हावयास पाहिजे. उच्च असे विश्वनियामक ईश्वरी तत्त्व आणि त्या ईश्वरी तत्त्वाची मानवी हृदयातील शुद्ध प्रेरणा हे सर्व धर्मांच्या मुळाशी असलेले रहस्य होय, असे ते म्हणत. मूर्तिपूजा आणि कर्मकांड यांतून मुक्त होऊन उच्च धर्माकडे मनुष्याच्या विवेकबुद्धीचे आकर्षण वाढले पाहिजे म्हणून ⇨ राजा राममोहन रॉय यांनी बंगालमध्ये स्थापलेल्या ⇨ ब्राह्मो समाजाच्या धर्तीवर मुंबईत ⇨ प्रार्थनासमाजाची स्थापना त्यांनी व त्यांच्या अनेक मित्रांनी केली. त्या पंथाची तत्त्वे, उपासनापद्धती आणि विधी यांचे समर्थन करण्यासाठी त्यांनी इंग्लिशमध्ये 'एकेश्वरनिष्ठाची कैफियत' अशा अर्थाच्या शीर्षकाखाली एक निबंध लिहिला. एकनाथांच्या ⇨ भागवतधर्माचा म्हणजे वारकरी संप्रदायाचा महादेवरावांच्या मनावर प्रभाव खोल उमटला होता. भक्तीचा प्रसार करण्यासाठी प्रार्थनासमाजाचा जन्म आहे, असे त्यांनी प्रतिपादिले.

न्या. रानडे १८७१ मध्ये पुण्याला बदलून आले आणि पुण्यातील सार्वजनिक सभेची सूत्रे त्यांनी आपल्या हाती घेतली सार्वजनिक सभेच्या कार्याला राजकीय चळवळीचे स्वरूप दिले. भारतातील प्रागतिक सनदशीर राजकारणाचा पाया प्रथम त्यांनी घातला. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली सार्वजनिक सभेचे चिटणीस गणेश वासुदेव जोशी म्हणजे ⇨ सार्वजनिक काका यांनी मोठी कामगिरी केली. इ. स. १८९० मध्ये सामाजिक सुधारणेच्या वादाला प्रक्षोभक स्वरूप प्राप्त झाले. रानडे यांनी १८७० मध्ये स्थापलेल्या पुण्यातील 'सार्वजनिक सभा' या संस्थेमध्ये फाटाफूट झाली, दोन तट पडले. ⇨ लो. बाळ गंगाधर टिळक व त्यांचे सहकारी यांनी आपले बहुमत स्थापित करून न्यायमूर्ती रानडेयांच्या अनुयायांना दूर सारले. तेव्हा रानडेयांनी १८९३ साली पुण्यात 'डेक्कन सभा' ही नवी संस्था काढली. त्यावेळी त्यांनी काढलेल्या परिपत्रकात त्यांचे राजकीय तत्त्वज्ञान स्पष्ट झाले आहे. लोकशिक्षण हाच राजकीय चळवळीचा उद्देश त्यांनी त्यात स्पष्ट केला. स्वाभिमान व स्वावलंबन या गुणांनी युक्त नागरिकत्व निर्माण करणे, ही राजकारणाची पहिली पायरी

आहे. हे गुण अंगी बाणण्याला दीर्घ कालावधी लागतो. जातिपातीचा दुराभिमान सोडणे हा उदारमतवादाचा महत्त्वाचा भाग आहे, असे त्यांनी दाखवून दिले.

स्वदेशीचा प्रचार व संघटनेचे कार्य रानडे व जोशी यांनी सुरू केले. रानडे यांनी भारताच्या आर्थिक न्हासाची आणि विकासाची शास्त्रशुद्ध मीमांसा दोन व्याख्याने देऊन केली. रानड्यांनी आपल्या देशात औद्योगिक क्रांती व्हावी म्हणून संरक्षक जकातीचे तत्त्व पुरस्कारिले. इंग्रज सरकार भारताच्या आर्थिक विकासाच्या विरुद्ध कसे आहे, ही गोष्ट त्यांनी स्पष्ट केली आणि हिंदी अर्थशास्त्राचा पाया घातला.

महाराष्ट्रात १८७४ ते ७६ या कालखंडात मोठा दुष्काळ पडला. तेव्हा सार्वजनिक सभेद्वारे महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचे सर्वेक्षण केले. त्या सर्वेक्षणात सरकारचे धोरणच शेतकऱ्यांच्या हलाखीस कारण आहे, असे स्पष्ट केले. जनतेला जबाबदार राज्यपद्धती प्राप्त झाल्याशिवाय सामान्य जनतेची आर्थिक स्थिती सुधारणार नाही, असा मुद्दा धरून जबाबदार राज्यपद्धतीच्या मागणीचा अर्ज इंग्लंडच्या पार्लमेंटकडे धाडून दिला. या अर्जावर हजारो लोकांच्या सहा होत्या. १८७७ मध्ये दिल्ली येथे भरलेल्या दरबारात राणी व्हिक्टोरिया हिला हिंदुस्थानची सम्राज्ञी ही पदवी अर्पण करण्यात आली. त्या प्रसंगी सार्वजनिक सभेतर्फे राणीला एक मानपत्र दिले आणि त्याबरोबर हिंदी जनतेच्या मागण्यांचा अर्जही दिला. रानड्यांच्या या राजकारणाच्या पाठीमागे अखेर बंड उठविण्याचाही उद्देश असावा, अशी त्यावेळी ब्रिटिश सरकारला दाट शंका उत्पन्न झाली. रानड्यांच्या सर्व व्यवहारांवर सरकारने कडक लक्ष ठेवले परंतु स्पष्ट असा पुरावा उपलब्ध न झाल्यामुळे १८८५ साली रानडे यांना कौन्सिलचे सभासद म्हणून नेमले व फायनान्स कमिटीत घेतले. १८८५ साली काँग्रेसची स्थापना झाली. या स्थापनेच्या कार्यात रानड्यांचा मोठा भाग होता. ⇨ गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी राजकारणात रानडे यांचा ध्येयवाद व धोरण स्वीकारले. गोखले यांनी १९०० साली केलेल्या एक भाषणात म्हटले आहे, की 'मी रानडे यांच्या पायापाशी शहाणपण शिकलो आहे'.

रानड्यांनी १८९० साली औद्योगिक परिषद स्थापली. त्यावेळच्या प्रास्ताविक भाषणात आणि त्यानंतरच्या भाषणांमध्ये त्यांनी हिंदी अर्थशास्त्रावर अनेक उद्बोधक व्याख्याने दिली. कंगाल हिंदुस्थानला स्वतंत्र अर्थशास्त्र असावे, असे त्यांनी प्रतिपादिले. मराठी साहित्य संमेलनाची गंगोत्री ठरलेल्या पहिल्या मराठी ग्रंथकार संमेलनाचे (११ मे १८७८) न्यायमूर्ती रानडे हे अध्यक्ष होते.

साधारणपणे १८९४ पासून पुढील पाच-सहा वर्षे न्या. रानड्यांनी विविध संस्था आणि सभांतून मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधी आपले शोधनिबंध वाचले होते. ते पुढे 'राइझ ऑफ द मराठा पॉवर अँड अदर एसेज' [म. शी. मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष (१९६४)] या पुस्तकात संग्रहित करण्यात आले. या लेखनाला जोडूनच मराठी सत्तेचा विस्तार आणि न्हास या संबंधीही पुढील दोन खंड लिहिण्याचा त्यांचा मानस होता परंतु त्यांच्या निधनामुळे (१९०१) तो पूर्ण होऊ शकला नाही.

स्वकीयांच्या दृष्टिकोनातून मराठ्यांच्या इतिहासाची वैशिष्ट्ये निःपक्षपातीपणे सादर करणे व युरोपीय इतिहासकारांच्या लेखनामुळे त्यासंबंधी निर्माण झालेले अपसमज दूर करणे, हा या लेखनामागील मुख्य हेतू होता.

दीर्घ आजाराने त्यांचा मुंबई येथे देहान्त झाला. भारताच्या नवयुगाचा अग्रदूत गेला, म्हणून देशातील सुशिक्षित वर्ग शोकाकूल झाला. तेव्हा भारतातील वृत्तपत्रांमध्ये त्यांच्याविषयी आलेल्या मृत्युलेखांत त्यांची थोरवी गायली गेली. लो. टिळकांनी लिहिलेल्या मृत्युलेखांत लिहिले आहे, की 'थंड गोळा झालेला महाराष्ट्र जिवापाड मेहनत करून पुन्हा जिवंत करण्याचे दुर्धर काम प्रथम महादेवरावांनीच केले'. त्यांच्या असामान्य मोठेपणाचे हे मुख्य चिन्ह होय.

महात्मा जोतीराव गोविंदराव फुले, (१८२७ – २८ नोव्हेंबर १८९०).

महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांच्या पहिल्या पिढीतील श्रेष्ठ समाजसुधारक आणि विशेषतः समाजातील श्रमजीवी वर्गाच्या शोषणाची व सामाजिक दास्याची मीमांसा करणारा क्रांतिकारक विचारवंत. सावता माळी समाजातील

गोविंदराव शेट्टीबा फुले आणि चिमणाबाई या दांपत्याचे जोतीराव हे दुसरे अपत्य. मूळचे गोन्हे हे उपनाव बदलून फुलांच्या धंद्यामुळे फुले हे नाव पडले. जोतीरावांच्या लहानपणीच त्यांच्या आईचे निधन झाले. त्यांच्या पालनपोषणाचा सर्व भार वडिलांवरच पडला. जोतीरावांना इंग्रजी शिक्षणाचा वेध लागला होता. त्यात अनेक अडचणी आल्या, तरी शालान्त परीक्षेइतके इंग्रजी शिक्षण त्यांनी पुरे केले. इंग्रजीतील उच्च दर्जाचे ग्रंथ समजण्याची पात्रता तसेच इंग्रजीत लेखन करण्याची क्षमताही त्यांनी प्राप्त करून घेतली. बौद्धिक शिक्षणाबरोबरच शरीरशिक्षणही घेतले. लहूजीबुवा मांग यांच्यापाशी दांडपट्टा शिकले, मल्लविद्या संपादन केली. शिक्षण पुरे केल्यावर १८४० मध्ये जोतीरावांचा विवाह सातारा जिल्ह्यातील शिरवळपासून ५ किमी.वर असलेल्या नायगाव येथील खंडोजी नेवसे पाटील यांची कन्या सावित्री हिच्याशी झाला. सावित्रीबाईचे शिक्षण जोतीरावांनीच पुरे केले. त्या स्वयंस्फूर्तीने जोतीरावांच्या समाजसुधारणेच्या आणि लोकशिक्षणाच्या कार्यात जन्मभर सहभागी झाल्या. शालेय शिक्षण चालू असताना जोतीरावांनी अनेक मित्र मिळविले. सदाशिव बल्लाळ गोवंडे, सखाराम यशवंत परांजपे, मोरोपंत विठ्ठल वाळवेकर इ. मित्र शेवटपर्यंत जोतीरावांना सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीतही सहकारी म्हणून चिकटून राहिले. जगाचा, पश्चिमी देशांचा व विशेषतः भारताचा प्राचीन, अर्वाचीन इतिहास त्यांनी इंग्रजीमधून वाचला आणि सखोलपणे त्यावर मनन केले. अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या इतिहासाची त्यांच्या मनावर खोल छाप पडली. द राइट्स ऑफ मॅन (१७९१-९२) या टॉमस पेन (१७३७-१८०९) याच्या ग्रंथाची त्यांनी अनेक पारायणे केली मानवी समतेचा आणि स्वातंत्र्याचा ध्येयवाद आत्मसात केला. या तत्त्वांच्या आधारे ते भारतीय समाजाचे, विशेषतः हिंदू समाजाचे, उत्कृष्ट चिंतन करू शकले. संस्कृत ग्रंथही त्यांनी वाचले. वेद, स्मृती, पुराणे यांच्यातील कथांचा अभ्यास केला. अश्वघोषाच्या नावावर प्रसिद्ध असलेले वज्रसूची हे उपनिषद त्यांना फार आवडले. त्यात अनेक ब्राह्मण ऋषिमुनींचे कूळ हे ब्राह्मण नव्हते असे सांगितले आहे. जातिभेद हा खोटा आहे, हे तत्त्व स्पष्ट रीतीने मांडले आहे. कबीराच्या बीजक ग्रंथातील 'विप्रमति' या प्रकरणाचा त्यांच्या विचारसरणीवर प्रभाव पडला. त्यांनी एका ठिकाणी स्वतःचा 'कबीर साधूच्या पंथाचा' असा निर्देश केला आहे. अशा चिंतन मननाने त्यांची भारतीय समाजक्रांतीची विचारसरणी तयार झाली. जगातील क्रांतिकारकांच्या नेत्यांमध्ये शोषित समाजातून पुढे आलेले यांच्यासारखे नेते फार थोडे, कार्ल मार्क्स, लेनिन इ. मध्यमवर्गीय नेते कामगारक्रांतीचे पुरस्कर्ते झाले. फुले, आंबेडकर हे शोषित समाजातून निर्माण झाले. हे त्यांचे वैशिष्ट्य होय.

जोतीरावांनी आपल्या विचारांचा एक सुबोध व सुंदर, सूत्रबद्ध सारांश सांगितला आहे — “विद्येविना मति गेली मतीविना नीति गेली नीतीविना गति गेली! गतीविना वित्त गेले वित्ताविना शूद्र खचले इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.” त्यांनी हा निष्कर्ष शेतकऱ्यांचा आसूड (१८८३) मध्ये प्रारंभी सांगितला आहे. त्यांच्या सगळ्या सत्यशोधक चळवळीचा भावार्थ यात आला आहे. प्रचलित हिंदू धर्मसंस्था, त्यावर आधारलेली हिंदूंची समाजरचना व ब्रिटिशांची शासनसंस्था व सर्वांचा समुचित परिणाम म्हणजे शूद्र शेतकऱ्यांचे आणि दलितानेचे सध्या दिसणारे अपार दैन्य होय या दैन्यावस्थेतून बाहेर पडण्याकरिता त्यांनी लोकशिक्षण हाच मुख्य उपाय होय, असे ठरविले. अज्ञानग्रस्त शूद्र, अतिशूद्र जसे ब्राह्मणादी वरिष्ठ वर्गाच्या दास्यात खितपत पडले आहेत त्याचप्रमाणे स्त्री जातदेखील पुरूष वर्गाच्या दास्यात युगानुयुगे सापडली आहे हे लक्षात घेऊन जोतीरावांनी मुलींसाठी एक शाळा स्थापन केली (१८४८). त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई यांनी याच शाळेत अध्यापनाचे कार्य सुरू केले. ब्राह्मण समाजासह सर्वच समाज स्त्री शिक्षणाच्या विरोधी होता. जातिभेदाची आणि पवित्र रूढींची बंधने अंधश्रद्धेने पाळीत होता. त्यास फार थोडे अपवाद होते. सुधारकांना स्वतःचे कुटुंब, स्वतःची जात-जमात आणि एकंदरीत सर्व समाज विरोध करीत आणि वाळीत टाकीत. जातिबहिष्काराचे असहाय असे दडपण क्रियावान सुधारकांना सोसावे लागले जिवलग नातेवाईकांचा विरोध होत असे. उदा., जोतीरावांचे वडील गोविंदराव यांनी मुलगा व सून यांना घराबाहेर काढले आणि खुद्द माळी समाजाने नाना प्रकारे अवहेलना चालू केली. या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीला धैर्याने तोंड देऊन जोतीराव व सावित्रीबाई यांची समाजसुधारणेच्या क्षेत्रात आगेकूच सुरूच राहिली. नंतर रास्ता पेठेत व वेताळ पेठेत आणखी दोन शाळा काढल्या (१८५१). अस्पृश्यांसाठी शाळा काढली. या त्यांच्या प्रयत्नांना तत्कालीन मोठमोठ्या विचारवंत समाजसुधारकांचा आणि राज्यकर्त्यांचाही पाठिंबा मिळत राहिला. १८५२ मध्ये सरकारी विद्या खात्याकडून मेजर कॅंडी यांच्या अध्यक्षतेखाली जोतीरावांच्या शिक्षणकार्याबद्दल त्यांचा जाहीर सत्कार करण्यात आला.

त्यावेळचे सर्वच भारतीय समाजसुधारक हे स्त्रियांची दास्यातून आणि दुःस्थितीतून सोडवणूक करण्याकरता प्रयत्नशील झाले होते. हिंदूंच्या उच्च जातींमध्ये विधवाविवाह निषिद्ध मानला होता. बालपणी आणि वारंवार उद्भवणाऱ्या प्राणघातक सार्थींच्या रोगांमुळे पतिनिधन होऊन तरुणपणीच वैधव्य आलेल्यांची संख्या मोठी होती. केशवपन केल्याशिवाय विधवा ही अपवित्र मानली जात होती. समाजाची आणि कुटुंबाची त्यांच्यावर करडी नजर असे. बाल व तरुण विधवांचा प्रश्न सोडविण्याकरिता पुनर्विवाहाची चळवळ सुधारकांनी सुरू केली. या चळवळीला जोतीरावांचा पूर्ण सक्रिय पाठिंबा होता. तारुण्यकाली स्वाभाविकपणे वासनेला बळी पडलेल्या विधवांची फार विटंबना होत होती. गर्भपाताचे प्रयत्न होत, जन्मलेल्या बालकांची हत्याही होई. त्यांना संरक्षण देण्यासाठी फुल्यांनी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली (१८६३). या गृहात अशा स्त्रियांच्या बाळंतपणाचीही सोय केली होती. जोतीरावांनी पुढे जो यशवंत नावाचा मुलगा दत्तक म्हणून घेतला तो काशीबाई नावाच्या ब्राह्मण विधवेचा मुलगा होता. विधवांच्या केशवपनाची चाल बंद व्हावी म्हणून त्यांनी चळवळ उभी केली व त्याकरता न्हाव्यांचा संपही घडवून आणला.

अस्पृश्य व दलितांच्या प्रश्नालाही त्यांनी तितक्याच मनस्वीपणेचालना दिली. अस्पृश्यांच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न ही एक अत्यंत गंभीर अशी कायमची समस्या लक्षात घेऊन आपल्या वाड्यातील पाण्याचा हौद त्यांनी अस्पृश्यांसाठी खुला केला.

महाराष्ट्रातील तत्कालीन भिन्न मतांच्या व विचारसरणींच्या समाजसुधारकांच्या विविध कार्यक्रमांमध्ये जोतीरावांचा सहभाग नेहमीच असे. उदा., ⇨ आर्य समाजाचे संस्थापक स्वामी ⇨ दयानंद सरस्वती (१८२४-८३) यांची पुणे येथे ⇨ महादेव गोविंद रानडे (१८४२-१९१०) प्रभृती सुधारकांनी मिरवणूक काढली. त्याचे पुढारीपण जोतीरावांनी केले. उलट जीर्ण मतवादी रूढीनिष्ठांनी या मिरवणुकीची थड्डा व विडंबन करण्याकरिता गर्दभानंदांची दिंडी सुरू केली (१८७५).

फुले हे १८७६-८२ या कालावधीत पुणे नगरपालिकेचे सदस्य होते. समाजाच्या मौलिक परिवर्तनाकरिता समाजरचनेतील धर्मभेदमूलक विद्वेष, जातिभेदमूलक उच्च-नीच भाव, स्त्रीदास्य, हिंदू धर्मसंस्थेतील मूर्तिपूजा, संस्कृत भाषेतील कर्मकांड इ. गोष्टींचे उच्चाटन करून समताप्रधान समाज निर्माण करण्याकरिता व अंधश्रद्धेचे निर्मूलन करून वैचारिक क्रांती करण्याकरिता ⇨ सत्यशोधक समाजाची स्थापना १८७३ मध्ये फुले यांनी केली. या सत्यशोधक समाजाचे सर्व धर्मांचे व जातींचे नागरिक सदस्य व्हावेत, अशी योजना केली होती. फुले यांनी मौलिक आणि प्रासंगिक असे दोन्ही प्रकारचे लेखन करून पुस्तके आणि पुस्तिका प्रसिद्ध केल्या. त्यावेळच्या महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व नागरी अशा दोन्ही प्रकारच्या सामाजिक जीवनात ब्राह्मणांचे धार्मिक आणि प्रशासकीय वर्चस्व होते. धार्मिक आणि प्रशासकीय वर्चस्वाच्या मार्गाने बहुजन समाजाची पिळवणूक चालली होती. परंपरागत हिंदू धर्माच्या चौकटीच्या पकडीत सर्व समाज सापडला होता. या हिंदू धर्माच्या पारलौकिक विचारसरणीचा प्रवर्तक व समर्थक वर्ग म्हणजे ब्राह्मण वर्ग होय. बहुजन समाजावर ब्राह्मणांनी लादलेली ही मानसिक गुलामगिरी स्पष्ट करण्याकरिता ब्राह्मणांचे कसब (१८६९), गुलामगिरी (१८७३), सत्सार (अंक १ व २, १८८५) इ. निबंध लिहिले. या निबंधांमधून पुराणातील अवतारांच्या कथांचा ऐतिहासिक दृष्टीने उलगडा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आर्य ब्राह्मण हे मूळचे इराणचे, त्यांनी भारत जिंकला आणि येथल्या तथाकथित शूद्रातिशूद्र शूर जमातींना जिंकून त्यांना धार्मिक कर्मकांडाच्या जाळ्यात अडकवून त्यांचे सामाजिक व आर्थिक शोषण केले व ते आतापर्यंत चालू राहिले, असा भावार्थ काढला आहे. श्रमिक बहुजन समाजाच्या आर्थिक अवनतीचे उत्कृष्ट चित्र शेतकऱ्यांचा आसूड या विस्तृत निबंधामध्ये फुले यांनी रेखाटले आहे. ही शेतीच्या आर्थिक दुरवस्थेची समस्या अजूनही स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ३२ वर्षे होऊन गेली तरी सुटलेली नाही. या निबंधामध्ये भारतीय ग्रामोद्योग किंवा कुटिरोद्योग ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या आर्थिक धोरणाने कसे ढासळले आहेत, याचेही हृदयविदारक वर्णन केलेले आहे. शेतीचा धंदा आधुनिक तंत्रविज्ञानावर उभारावा आणि ग्रामीण उद्योगांना आधुनिक तंत्रविद्येचा आधार द्यावा, अशी उपाययोजना फुले यांनी या निबंधात सुचविली आहे. सुमारे १०० वर्षांपूर्वी लिहिलेला हा विचार आजच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेलाही बऱ्याच प्रमाणात लागू पडतो, ही गोष्ट ध्यानात घेण्यासारखी आहे.

सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक या निबंधात (मृत्यूनंतर प्रसिद्ध, १८९१) फुले यांनी आपल्या समग्र विचारांचे सार असलेल्या विश्वकुटुंबवादाची सुसंगत मांडणी केली आहे. हा निबंध लिहित असताना त्यांना पक्षाघात झाला होता. अशा विकलांग अवस्थेत त्यांनी हा निबंध लिहून पुरा केला. यात स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव या मुलभूत मानवी मूल्यांच्या आधारावर समाजरचना कशी असावी, हे सांगितले आहे. ज्या तत्त्वांच्या आधारावर अमेरिकन राज्यक्रांती व फ्रेंच राज्यक्रांती झाली तीच तत्त्वे या पुस्तकात भारतीय समाजरचनेच्या संदर्भात मांडली आहेत. यात सांगितलेला सत्यधर्म हा 'यूटोपिया'च होय. जगातल्या मोठमोठ्या सामाजिक व राजकीय क्रांत्या युटोपियन ध्येयवादाने प्रेरित झालेल्या दिसतात. फुले म्हणतात-“स्त्री अथवा पुरुष जे एकंदर सर्व गावच्या, प्रांताच्या, देशाच्या व खंडाच्या संबंधाने अथवा कोणत्याही धर्मातील मताच्या संबंधाने कोणत्याच प्रकारची आवड निवड न करणारे, या सर्व स्त्री पुरुषांनी या भूगोलावर आपले एक कुटुंब समजून एकमताने, एकजुटीने एकमेकांशी सत्य वर्तन करून वागावे. इतकेच काय, एकाच घरात बौद्ध धर्मी बायको, ख्रिस्त धर्मी नवरा, इस्लाम धर्मी कन्या व सार्वजनिक सत्यधर्मी पुत्र यांना प्रेमाने नांदायला लावील तोच खरा धर्म.” यात आर्थिक समता सूचित केली आहे आणि सर्वधर्मी समभाव स्वच्छ रीतीने मांडलेला आहे.

फुले यांनी अखंडादि काव्यरचना (१८६९) केली आहे आणि काही काव्यरचना सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तकामध्येही अखेरीस घातली आहे. यात निर्मात्याने केलेल्या विश्वरचनेबद्दल जिद्दाळा प्रकट झाला आहे. शब्दकळा रसाळ आहे.

जोतीराव फुले यांना त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई (१८३१-१९७) यांनी अनन्यभावाने आयुष्यभर सहकार्य दिले. स्त्रीमुक्तिआंदोलनाची महाराष्ट्रातील पहिली अग्रणी म्हणून महाराष्ट्राचा आधुनिक इतिहास त्यांची दखल जरूर घेईल. जोतीरावांची सगळी विचारसरणी त्यांनी आत्मसात केली होती, जोतीरावांच्या निधनानंतरही सत्यशोधक समाजाच्या आंदोलनाची धुरा त्यांनी वाहिली. त्यांनी काव्यरचनाही केली आहे. काव्यफुले (१८५४), मातुश्री सावित्रीबाई भाषणे व गाणी (१८९१), बावनकशी सुबोधरत्नाकर (१८९२), जोतिबांची भाषणे (१ ते ४-संपा.) इ. त्याचे उपलब्ध साहित्य आहे.

जोतीरावांचे इतर वाङ्मय पुढीलप्रमाणे आहे : छत्रपति शिवाजी राजे भोसले यांचा पवाडा (१८६९), हंटर-शिक्षण आयोगापुढे सादर केलेले निवेदन (मूळ इंग्रजी-१८८२), इशारा (१८८५)

भारतीय भांडवलदारांचा उदय

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत जे वेगवेगळे घटक सहभागी झाले होते. त्यामध्ये अनेक भांडवलदार व्यक्तीही होत्या. इतर अनेकांप्रमाणे त्यांनीही देशासाठी तुरुंगवास भोगला आणि हालअपेष्टाही सहन केल्या. राष्ट्रीय चळवळीशी एकरूप झालेल्या भांडवलदारामध्ये जमनालाल बजाज, वाडीलाल लल्लूभाई मेहता, सॅम्यूएल अॅरॉन, लाला शंकरलाल आदींची नावे विशेषत्वाने घेता येतात. स्वतः काँग्रेसचे सभासद न होता ज्या अनेक भांडवलदार अक्तींनी राष्ट्रीय चळवळीला आर्थिक अन्य प्रकारचे साहाय्य केले त्यामध्ये अंबालाल साराभाई, जी.डी. बिर्ला आणि वालचंद हिराचंद या व्यक्ती महत्त्वाच्या होत्या. अर्थात अनेक भांडवलदार व व्यापारी राष्ट्रीय चळवळीपासून दूरही राहिले होते. एवढेच नव्हे तर अनेकांनी राष्ट्रीय चळवळीला सक्रिय विरोधही केला होता. म्हणून भांडवलदार वर्गाने एक राष्ट्रीय घटक म्हणून राष्ट्रीय चळवळी विषयी जे सर्वसाधारण धोरण अवलंबिले होते त्याचे मुल्यमापन केले पाहिजे,

१८व्या शतकात इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली. एकोणिसाव्या शतकात युरोपमध्ये औद्योगिक वाढ प्रचंड प्रमाणात झाली, पण भारतात फार उशिरा औद्योगिकीकरणास सुरुवात झाली. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात लष्करी दृष्ट्या भारताचा औद्योगिक विकास होणे ब्रिटिशांच्या दृष्टीने आवश्यक ठरले. इ.स. १९१६ मध्ये इंग्रजांनी भारतात 'इंडस्ट्रियल कमिशन' स्थापन केले. या कमिशनने जुन्या व नव्या उद्योगांच्या विकासासाठी प्रयत्न करावेत अशी शिफारस करण्यात आली. तसेच १९१९ च्या मौन्टेग्यु चेम्सफोर्ड सुधारणा कायद्याने प्रत्येक प्रांतात 'डिपार्टमेंट ऑफ इंडस्ट्रिज' सुरू करण्यात आले. १९२२ मध्ये राज्य वित्तीय आयोग, १९३३ मध्ये जकात मंडळ स्थापन करण्यात आले. १९२४ मध्ये

स्टील इंडस्ट्री अॅक्ट पास करण्यात आला. या सर्व धोरणामधून भारतात उद्योगधंद्याची नव्याने उभारणी सुरू झाली. इ.स. १९१४ ते १९४७ या काळात भारतात भांडवलदार वर्गाचा उदय झाला.

१. भांडवलदार वर्गाचा विकास :

वसाहतवादी राजवटीच्या जोखडाखाली राहूनही भारतीय भांडवलदार वर्गाने साध्य केलेली प्रगती असाधारण अशी होती. वसाहतवादी राजवटीशी हातमिळवणी करून त्यांनी हे यश मिळविले नव्हते. तर भारतीय भांडवलदारांनी स्वतःच्या भांडवलावर आपला विकास करून घेतला. त्यांनी साम्राज्यवादाच्या अनुनयाचे धोरण कधीही अवलंबिले नाही. १९४४-४५ मध्ये 'मुंबई योजना' तयार करून उत्पादन, वित्त पुरवठा आणि पणन व्यवस्था या क्षेत्रात सहकारी व्यवस्था लागू करण्याचे समर्थन केले, आणि सर्वकष जमीन सुधारणांचा पुरस्कार केला. पुरुषोत्तमदास ठाकूरदास, जे. आर. डी. टाटा, जी. डी. बिर्ला, अर्देशीर दलाल, श्रीराम, कस्तूरभाई लालभाई, ए.डी. ऑफ आणि जॉन मथाई आदी भांडवलदार मुंबई योजनेत सहभागी झाले होते. इ.स. १९२०च्या दशकाच्या सुरुवाती पासूनच जे.डी. बिर्ला आणि पुरुषोत्तम ठाकूरदास यांनी अखिल भारतीय पातळीवर भांडवलदार व उद्योगपतींची संघटना असावी असा प्रयत्न केला होता. थोडक्यात वसाहतवादी राजवटीच्या विरोधात राहून आणि वसाहतवादी राजवटीच्या हितसंबंधाशी सतत संघर्ष करीत राहून भारतीय भांडवलदारांनी आपली प्रगती केली होती हे या ठिकाणी लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

२. फिक्कीची स्थापना (FICCI)

इ.स. १९२७ मध्ये भारतीय भांडवलदारांनी अखिल भारतीय स्तरावर 'फेडरेशन ऑफ इंडियन चॅम्बर्स ऑफ कॉमर्स अॅण्ड इंडस्ट्री, या संघटनेची स्थापना केली. भारतातील भांडवलदार वर्गाचे प्रतिनिधित्व करणारी संघटना म्हणून फिक्की महत्त्वाची ठरली. फिक्कीच्या माध्यमातून भारतीय भांडवलदारांनी अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रात साम्राज्यवादी तत्वांना विरोध करण्यास सुरुवात केली.'

३. राजकीय क्षेत्रात फिक्कीचा प्रभाव :

आपल्या स्वतःच्या आणि राष्ट्राच्या आर्थिक मागण्यासाठी संघर्ष करणारी संघटना अशा स्वरूपात फिक्की फार काळ काम करणे शक्य नव्हते, पण राजकारणात आपण प्रभावीरित्या हस्तक्षेप करू शकतो असे भांडवलदारांना वाटू लागले. १९२८ मध्ये सर पुरुषोत्तम दास यांनी सुतोवाच केले की, 'आपली राजनीति आता आपल्या अर्थकारणापेक्षा आपल्याला वेगळी करता येणार नाही' भारतातील व्यापार आणि उद्योग राष्ट्रीय चळवळीशी निगडित आहेत. ते राष्ट्रीय चळवळीचा एक अंगभूत घटक आहे. चळवळीबरोबरच भारतीय व्यापार आणि उद्योग मांची वाढ होत राहिल आणि चळवळीच्या सामर्थ्याबरोबरच त्यांचेही सामर्थ्य वाढत जाईल. इ.स. १९३० मध्ये जी. डी. बिर्ला यांनी हाच दृष्टीकोण मांडला होता. आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यासाठी जे लढा देत आहेत त्यांचे हात बळकट करणे हेच प्रत्येक भारतीय व्यावसायिकाचे कर्तव्य आहे.

४. भांडवलदारांचा साम्राज्यवादाचा विरोधी लढा :

भांडवलदार वर्ग साम्राज्यवादाच्या विरोधी होता पण साम्राज्यवादाच्या विरोधातील लढा कोणत्या पद्धतीने लढवावा याविषयी त्या वर्गाची स्वतःची अशी काही मते होती. घटनात्मक मार्ग, वाटाघाटी व चर्चा यांचे ते नेहमी समर्थन करीत असत. सर्वसामान्यांचा सविनय कायदेभंगाचा मार्ग त्यांना मान्य नव्हता, सविनय कायदेभंगाच्या लढ्यातून सामाजिक क्रांती दृष्टीक्षेपात येईल आणि त्यातून भांडवलशाहीच्या आस्तित्वाला धोका संभावेल अशी धास्ती त्यांना वाट होती. मार्च १९३० मध्ये पुरुषोत्तमदास ठाकूरदास यांना लालजी नारनजी लिहितात अशा क्रांतीमुळे खाजगी मालमत्तेला धोका निर्माण होईल, कायदेशीर अधिकाऱ्यांचा अवमान करण्याची वृत्ती बोकाळेल. भविष्यकाळातील

स्वराज्यसरकारलाही या अपप्रवृत्तीचे दुष्परिणाम भोगावे लागतील. म्हणून भांडवलदार वर्ग राष्ट्रीय चळवळीला घटनात्मक चळवळीच्या टप्प्यात आणण्याचा सतत प्रयत्न करीत.

५. मुंबई योजना :

जी. डी. बिर्ला यांनी १९३६ मध्ये भांडवलदारांनी अशा राष्ट्रवाद्यांशी हातमिळवणी करावी की जे भांडवलशाहीला अनुकूल आहेत आणि समाजवादाच्या विरोधात आहेत. १९४३ मध्ये जी. एल. मेहता यांनी व्यापक सुधारणा कार्यक्रम तयार करण्याच्या दृष्टिकोणातून युद्धोत्तर आर्थिक विकास समिती स्थापन केली. याच समितीने पुढे मुंबई योजना तयार केली. मुंबई योजनेमध्ये जलद आर्थिक प्रगती आणि साधनसंपत्तीचे न्याय वितरण यांसारख्या बाबींवर गांभीर्याने विचार करण्यात आला होता. अर्थात: राष्ट्रीयीकरण, सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांशी स्थापना, जमिन सुधारणा, कामगार कल्याणाच्या योजना यांचे समर्थन करण्यात आले होते. त्यामुळे भारतीय भांडवलदारांचे स्वतंत्र प्रभुत्व प्रस्थापित झाले असे म्हणावे लागले.

भारतीय स्वतंत्र्य लढा हा केवळ ब्रिटिश सत्तेविरुद्धचा संघर्ष नसून, वसाहतवाद, आर्थिक मिळवणूक व साम्राज्यवादाविरुद्धचा तो संघर्ष होता. वसाहतवाद आणि भारतीयांचे हितसंबंध यांच्यातील मध्यवर्ती विसंगतीमधून भारतीय राष्ट्रीय चळवळ उभी राहिली, ब्रिटिश सत्ताधीश आपल्या राजकीय नियंत्रणाच्या आधारे ब्रिटिश अर्थव्यवस्था व समाज यांच्या गरजांना प्राधान्य देऊन भारतीय अर्थव्यवस्था व समाज यांना दुय्यम स्थान देत आहेत, या वसाहतवादाच्या स्वरूपाचे स्पष्ट, शास्त्रशुद्ध व निश्चित आकलन चळवळीच्या नेत्यांना झाले आणि नंतर त्यांनी या आकलनाच्या आधारेच आपली चळवळ उभी केली. सर्वसाधारणपणे देशाची परागती होत असून त्याचा पुरेसा विकास होत नाही, ही गोष्ट त्यांच्या लक्षात आली. या पायावरच त्यांनी आपली भारतीय वास्तवाची समज विकसित केली आणि हळूहळू एक स्पष्ट वसाहतवाद विरोधी विचार प्रणाली विकसित केली.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस राष्ट्रीय नेत्यांनी वसाहतवादी शोषणाच्या तीन पद्धती नीटपणे समजावून घेतल्या. लूटमार कर आकारणी आणि इंग्रजांना भारतात नोकच्या देवून, पुक्त व असमान व्याणानाच्या माध्यमातून व भारतात ब्रिटिश भांडवलाची गुंतवणूक करून वसाहतवादी राजवट भारतीयांचे शोषण करीत होती. भारतातील संपत्तीचा ओघ इंग्लंडमध्ये वळविण्याच्या तत्वावरच वसाहतवादाची समग्र विचारसरणी केंद्रित झाली होती. इंग्लंडमधील औद्योगिककरणाचे संरक्षण करण्यासाठी भारतीय उद्योगधंद्याचा हास झाला पाहिजे ही त्यांची पहिली भूमिका होती. शेतीतून अधिकाधिक महसूल जमा झाला पाहिजे हा दूसरा हेतू त्यासाठी जकात विषयक धोरण, शेतसाऱ्याबद्दलचे धोरण ब्रिटिशांनी त्यांच्या व्यापाराला पूरक व भारतीय अर्थव्यवस्थेला मारक असे ठेवले. त्यामुळे व्यापार, उद्योग व राजकीय वर्षस्व या तीन मार्गांनी भारतातील संपत्तीचे निःसारण इंग्लंडमध्ये होऊ लागले.

दादाभाईंनी आपल्या भाषणातून व लिखाणातून याच मुद्यावर पुन्हा पुन्हा जोर दिला होता. भारताचे हितकर्ते हा ब्रिटिश शासनाचा खरा चेहरा नसून तो त्यांचा मुखवटा आहे. त्याच्या आडून ब्रिटिश राज्यकर्ते आपल्या देशाचे शोषण करीत आहेत. असे प्रतिपादन त्यांनी केले. आधुनिक वसाहतवादाच्या गुंतागुंतीच्या आर्थिक रचनेत आणि भारतीय जनता व ब्रिटिश राजवट यांच्यातील प्रमुख विसंगतीचे शास्त्रशुद्ध विश्लेषण या मजबूत पायावर त्यांनी आपल्या राष्ट्रवादाची उभारणी केली. भारतीय भांडवलदारांनी एक राष्ट्रीय घटक म्हणून या राष्ट्रीय चळवळीविषयी जे सर्वसाधारण धोरण अवलंबीले होते. त्यामुळे स्वातंत्र्याचा लढा यशस्वी झाला. आपले विर्घकालीन हितसंबंध कोणते आहेत, हे ओळखण्यात भारतीय भांडवलदारांनी विशेष प्रगल्भता दाखविली. त्यामुळे भारतीय राष्ट्रीय चळवळ मध्यमवर्गीय विचारप्रणालीच्या वर्चस्वाखाली का राहिली हे समजते.